

Герої любі та не любі

Наталя Яковенко

Існує усталена думка, що Михайло Грушевський, змальовуючи свої персонажі, дотримувався, як це й належить історикові-позитивісту, принципу соціального детермінізму, тобто визнавав причинну зумовленість людської діяльності законами еволюційного, поступального розвитку суспільства, в плінні якого воно висуває на поверхню активних індивідів, здатних найповніше виразити інтереси своєї епохи чи середовища. Прообразом цього принципу, як відомо, стала ще Гегелева теза про втілення в партикулярних цілях великих історичних постатей саморозвитку світового духу, органами діяння якого і є яскраві індивіди — «герої». Позитивістська доктрина, обґрунтувавши ідею вторинності «людського особистого» в незалежному від людини еволюційному «ході перетворень» (Конт), який здійснюється через «наростання числа наслідків, породжуваних будь-яким новим чинником, що діє в суспільстві» (Спенсер), не залишала місця для романтичного месіанізму гегелівського «героя», віднині приреченого бути всього лиш виразником об'єктивних закономірностей історичного процесу. З іншого боку, ідеї етичного соціалізму, засвоєні романтично-позитивістською («народницькою») українською історіографією середини — другої половини XIX століття, вивели на кін історії соціальні низи («народну масу») як головного збудника історичного поступу. На їхньому тлі конкретні особистості теж могли здобувати вирішальний голос на тих чи інших відтинках історії, але хіба в тому випадку, коли їхні цілі збігалися з еманцією політичного виміру історії — «жаданням мас». Відтак, поле активності героя-індивіда бачилося суттєво обмеженим, та й, власне, «героєм» він ставав лише опосередковано, як виразник інтересів маси. Врешті, особисте захоплення Грушевського соціологічними теоріями початку XX століття з їхнім наголосом на соціальних явищах як джерелі нормативної поведінки людини минулого мусило поглибити байдужість «історика-соціолога» (як Грушевський сам себе називав) до індивідуальних порухів та особистісних феноменів історії.

Омелян Пріцак, аналізуючи в передмові до репринтного київського видання «Історії України-Руси» зміст трьох базових понять («народ/держава/герой в історії»), що ними послуговувався Грушевський у своїй візії минулого, проникливо відзначив, що їх тлумачення запозичене з трьох надто неоднорідних філософських систем: метафізично-романтичної («народ»), анархістсько-соціалістичної («держава»), позитивістської («герой в історії»). Мета цієї статті — поставити під сумнів «чистоту» позитивістських переконань ученого щодо останнього поняття з цієї трійки на прикладах із тексту

«Історії України-Руси». На відміну від коротких розвідок, ця праця добре надається на такий експеримент. Оперуючи безмежною масою подієвого матеріалу, її автор перестає контролювати стилістику власних формулювань. З'являються характерні лексичні штампи, і їх повторюваність у змалюванні тих чи інших персонажів дозволяє згрупувати образи згадуваних Грушевським героїв відповідно до підсвідомих симпатій та антипатій автора. А ці остан-

посереднім читанням відповідних праць, наприклад, представників на пряму «філософії життя» (Ніцше, Дільтея, Бергсона та інших), котрі впорядкованому позитивістському розумінню історії протиставили її бачення як ірраціонально-стихійного потоку «життя» — природно-біологічної реальності, імпульси якої, за Ніцше, породжують «життєву силу» поодиноких особистостей, наділених високою волевою напругою, завдяки чому великі люди «являють собою немовби міст через пустинний потік становлення». З іншого боку, не можна відкидати ймовірний вплив на Грушевського ні-

Так уявляли собі князя Володимира Великого видавці київського «Синописа» (1681)

ні, як я далі спробую показати, далеко не завжди збігалися з концептуальною, позитивістсько-народницькою програмою всього твору, найповніше задекларованою в таких програмових ремарках, як вступи й прикінцеві зауваги до окремих томів, розділів тощо.

Дещо забігаючи наперед, мушу пояснити, чому акцентовані лексичні штампи у поданих Грушевським характеристиках (до речі, дуже зручних для дослідження, бо однотипних) викликають особливий інтерес в аспекті, що нас зараз цікавить. Для цього треба коротко звернутися до тих течій історіософської думки другої половини XIX — початку XX століть, які інакше, ніж позитивізм, тлумачили роль особи в історії, бо саме з ними вочевидь перегукується лексичний арсенал персональних характеристик «Історії України-Руси». Щоправда, без поглибленого дослідження неможливо припускати з певністю, що вони були навіяні без-

мецької історіографічної думки або взорованого з неї доробку істориків краківської консервативної школи з традиційним для обох культур індивідуально-волевого начала, що знаходив вияв у звеличенні постатей великих монархів, зіпертому на візії Фіхте (джерело героїзму — жертвне служіння «ідеї» як вищій формі буття), Карлейля (герой — це «буття Бога, ясно виражене в людині»; їхнє призначення — «виконувати свою справу ціною власного життя»), де Лягарда (герой породжує внутрішній покликання обов'язку, підштовхуючи їх виступати проти усталеного плину речей) та інших. Врешті, на безпосередні лексичні паралелі до вживаних Грушевським характеристик дійових осіб натрапляємо у представників польського неоромантичного нурту початку XX століття, зорієнтованого у філософському плані на Ніцше. Вплив ідей і стилістично-зображувальних засобів неоромантиків на творчість Вячеслава

Липинського переконливо довів Лев Білас, однак дослідження про рефлексії неоромантизму в середовищі львівських істориків-українців досі немає, хоча, без сумніву, вони мусили виникати хоча б тому, що теоретик неоромантичної історіософської думки Станіслав Закшевський та один із її чільних представників Шимон Аскеназі були професорами Львівського університету.

Предметом історичних студій, згідно з баченням неоромантиків, мусить бути не людська маса, а індивіди-творці подій, оскільки рушієм перемін в історії власне і є їхня «енергія» та «життєва сила», вищі за пересічний рівень, завдяки чому «героям» вдається спрямовувати пасивні спільноти до дієвих чинів; «розум і воля» активних особистостей — це, своєю чергою, наслідок розвинутого інстинкту влади (за Ніцше — «волі до володарювання», *Macht-willen*). Кульмінаційним моментом в житті «героїв» стає усвідомлення ними власного призначення, після чого розпочинається жертвне, сповнене руху й драми, служіння великому ідеалові, де найповніше виявляє себе вітальність героя — його «енергія» та «життєва сила». Вони перетворюються, таким чином, на ключові в загальній схемі, згідно з якою ірраціональні чинники («дух», «воля») визначають напрями й хід реального життя.

Перечитуючи характеристики видатних діячів минулого в «Історії України-Руси», можемо констатувати присутність трьох історіософських моделей їх оцінкової інтерпретації: а) позитивістсько-народницької, б) з позицій соціальної психології, в) з позицій «філософії життя» чи, що набагато ймовірніше, їх модифікації неоромантиками. Зміна моделей спостерігається в такій послідовності, як тут зазначено, супроводжуючи щодалі більше занурення автора в поточний доказовий матеріал. Характерно, що першою виступає «програмова», тобто позитивістська модель. Це навряд чи можна розцінити як випадковість: вже давно помічено психологічний феномен «початку тексту», де автор найпоспідовніше дотримується обраних принципів змістово-оцінкового добору інформації, тимчасом як далі ціннісні параметри під впливом нових інформаційних мотивацій можуть суттєво змінюватися.

Синдром «початку тексту» у Грушевського найвиразніше помітно у змалюванні першого з видатних персонажів «Історії України-Руси», творця руської держави Володимира Великого. В традиціях державно-орієнтованого історієписання позитивістів, Грушевський, представляючи діяння свого героя, послідовно використовує символіку «праці» — системної та поступової, що її великий монарх вкладає в оформлення створюваної ним держави. Символ «праці» передано через цілий ряд метафор на позначення фізичних зусиль, а підсумовує цю похвалу Володимирові класичний позитивістський акорд про «присуд історії» (згідно зі знаменитим гегелівським «*Die Weltgeschichte ist das Weltgericht*», історія — це суд, перед яким прояв-

ляється відповідність осіб, держав, народів поступові закономірному прогресу). Ось як це звучить на окремих сторінках розділу «Часи Володимира Великого» в першому томі «Історії України-Руси»*:

В особі Володимира ми бачимо «політика, державного мужа в повнім значінню того слова — одного з видатніших, і то не тільки в нашій історії. Протягом кількох років він *відбудував* розсіпану руську державну систему. Він, далі, *зв'язав* сю слабо злучену систему земель династичним зв'язком...» (1, 505). «...Многоважна, многостороння, інтенсивна *робота* Володимира коло внутрішньої *будови* держави...» (1, 529). «За князями-войовниками, що збивали свою державу силоміць, самими ударами свого кулака, прийшов князь, що заходився коло того, аби *під сою будову підложити* якісь культурні фундаменти. В тім політичне значіння діяльності Володимира і його *право на ім'я Великого*...» (1, 535).

Як бачимо, тут годі шукати психологічних характеристик; перед нами — ідеальна схема Монарха-Будівничого, який власною «працею» створив державу і тим виконав свою функцію в історичному поступі. Логічно було б очікувати в розгляді давньоруських сюжетів ще бодай два панегірики героям «праці докола держави» — Ярославові Мудрому й Володимирові Мономаху: адже й ці двоє достатньо прислужилися в оформленні державного механізму. Однак уже в змалюванні Ярослава Мудрого, складеному з відчутною прохолодою, ми вперше натрапляємо на несподівані інтонації:

Від цього князя, підкреслює Грушевський, лишилося мало «індивідуальних прикмет». «Очевидно, в його особі, в характері не було *прикмет визначних, незвичайних*, що могли б *зворушити фантазію сучасників*... Воно й зрозуміло, що зручний, обережний політик, любитель книжного почитання і монашого життя — Ярослав і не мав чим *заінтересувати сучасність*» (2, 43). Постає Ярослав «майже не зачеплена легендою», а тому «не визначається ніяким виразним характером» (2, 44).

Великий історик трохи лукавить: коли «довіряти» літописові буквально, не помічаючи шаблонності топіки та інших loci communes (як сам Грушевський і робить у випадку з князем Володимиром), можна, маючи бажання, відшукати якісь індивідуалізовані риси для більшості зі згаданих там князів. Просто Монарх-Будівничий може існувати лише в єдиному примірнику, бо це випукле понадчасову вартість його «праці». Натомість набагато цікавішим здається те, в який спосіб Грушевський аргументує невідповідність Ярослава Мудрого високій планці, встановленій для його батька: Ярослав позбавлений «визначних, незвичайних прикмет», здатних «зворушити фантазію сучасників». Перекладаючи це сучасною науковою мовою, Ярослав Мудрий у баченні Грушевського позбавлений харизми, а тому нецікавий. Макс Вебер, котрий, як відомо, вперше серед систематизованих ним трьох «чистих типів» (reinen Typen) панування

описав феномен харизматичної влади, пов'язував останню зі сліпою вірою певної спільноти у надзвичайні якості свого вождя, даровані небом. Механізм влади, зіпертої на харизму володаря, тобто його притягальну силу, влучно описав Ортега-і-Гассет:

«Кожна глибока і сильна влада, або «кратія» якогось індивіда над іншими коріниться в тому *стихійному хвилюванні*, яке викликає досконалий і міродайний (тобто харизматичний). — Н.Я.) індивід у людях, що його оточують... Послух є тільки тоді природний, тривалий і певний, коли той, що підкоряється, наділив того, що наказує, *внутрішньою пошаною і довір'ям* і надав йому право наказувати» («Espana invertibrada»).

А тепер порівняймо, як оцінює взаємини давньоруської спільноти з князями-володарями Михайло Грушевський:

«Альфою і омегою» її політичного життя, пише історик, «панатеєю на всі біди» було: «*зложити все на такого князя, до которого маєш довір'я*, і на тім заспокоїтися» (2, 295). Саме завдяки цьому довір'ю завоював популярність серед киян Володимир Мономах, зручний «в каптованню суспільної опінії для себе й для своїх учинків» (2, 114), як неодноразово змушений констатувати Грушевський, і сам ніби трохи з цього дивуючись, бо в його очах Мономах, подібно до Ярослава, нецікавий: він надто «обережний і втрахований» політик (2, 81 та 110).

Натомість ідеалові «великого монарха» відповідає ще один Монарх-Будівничий держави — Роман Галицький. Проте характерно, що, змальовуючи його діяння, Грушевський уже не послуговується символом «праці»: синдром «початку тексту» залишився позаду, а як нова мотивація звеличення на перше місце висуваються Романова «воля» (згадаймо культ індивідуально-вольового начала) і харизматичність:

«...Імпонує нам ся фігура, його смілість, певність. Протягом такого короткого часу, *кількома сильними ударами збив він до купи велику, поважну державу* і засів у ній певно і міцно, піднявши високо своє ім'я у сучасників» (3, 14). «...Роман полишив по собі глибокий слід в народній пам'яті і *сильно відбився в народній фантазії*: його з цього погляду треба поставити нарівні з Володимиром Великим і Мономахом, з тим тільки, що *індивідуальність Романа* в народній і книжній традиції зазначилася далеко визначніше, ніж тих двох героїв». (3, 16) «...Скрізь він *виступає сильним, грізним володарем*, гострим, часом немилосердним» (3, 17).

Але ось ми доходимо до Данила Галицького. Спіткнувшись на боротьбі Данила з болохівськими громадами, Грушевський неначе «згадує» про принципи, від яких так далеко відступив — першорядність інтересів «народної маси» в історичному поступі й обумовленість дій кожної людини впливами того сере-

* Тут і далі в дужках після цитат подано посилання на сучасне репринтне видання «Історії України-Руси» (том, сторінка). Виділення в цитатах скрізь мої. — Н.Я.

Україна у світі.
Студії міжнародних взаємин
та структури безпеки нової
незалежної держави
Редактор-упорядник
Любомир Гайда

Після здобуття державної незалежності в 1991 році Україна постала на світовій арені як важливий чинник міжнародної політики. Належачи за своєю територією й населенням до найбільших країн Європи, маючи надзвичайно важливе геополітичне положення й неабиякі економічні ресурси, Україна зразу здобула визнання як найближчих сусідів, так і всієї світової спільноти. Водночас через її советську спадщину безгосподарності та економічної неефективності, брак досвіду самоврядування, а також третій у світі за кількістю арсенал ядерної зброї багато хто вважав Україну поважною загрозою регіональній стабільності. Та попри всі понури й, навіть, апокаліптичні пророцтва, міжнародне становище України суттєво поліпшилося. Чотирнадцять провідних фахівців із різних країн світу розглядають у пропонованій книжці розвиток закордонної політики України після 1991 року, її роль у міжнародних структурах безпеки та її шлях до ядерного роззброєння. Окремі розділи стосуються регіональних проблем, двосторонніх узасемин України з іншими державами та деяких загальних проблем міжнародної співпраці й безпеки. «Україна у світі» адресована всім, хто цікавиться сучасною Україною та міжнародними відносинами у Східній Європі.

Ukrainian Research Institute Harvard University

To receive a free catalogue of all Ukrainian Research Institute publications (including the journal *Harvard Ukrainian Studies*) please write, fax, or call to:
URI Publications

1583 Massachusetts Avenue, Cambridge, MA 02138, USA
tel. 617-495-3692 fax. 617-495-8097

e-mail: huri@fas.harvard.edu • on-line catalog: <http://www.sabre.org/huri>

Горас Лунт та Моше Таубе
Слов'янська «Книга Естер»:
Текст, словник, лінгвістичний
аналіз, проблеми перекладу

Старозавітна «Книга Естер» у слов'янському перекладі відома зі східнослов'янських рукописів кінця XIV — XVI століть. Користуючись мазоретськими текстами на івриті та їхніми грецькими перекладами, Лунт і Таубе досліджують текстологічні особливості слов'янського перекладу «Книги Естер», імовірно джерела та редакції. Монографія закладає ґрунтовну основу для наукового обговорення різноманітних нюансів цього важливого перекладу, характеру діяльності східнослов'янських перекладачів Біблії та зв'язків між східнослов'янськими, гебрейськими й грецькими книжниками. Книга становить неабиякий інтерес для філологів та істориків релігії та культури. Видання містить повний текст із варіантами та його канонічний переклад, індекс слів, граматичний аналіз, підрядкові коментарі й обговорення словника певних семантичних полів — не лише «Книги Естер», а й аналогічних текстів.

ЛІТОПИС УПА

том
2

Літопис УПА

Нова серія

Том 2

Волинь і Полісся:

УПА та запілля

1943–1944

Документи і матеріали

Київ, Торонто: 1999

У томі зібрано документи Української Повстанської Армії та її запілля (військової адміністрації) на Волині та Поліссі в період німецької окупації: відозви, накази, інструкції, звіти та інші матеріали, що були захоплені радянськими каральними органами й зберігалися в закритих фондах. Більшість документів друкується вперше.

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського

252001, Київ-1,
вул. Трьохсвятительська, 4
тел./факс (044) 2285098

довища, «продуктом» якого вона є. Після констатації, що Данило був тільки «продуктом князівсько-дружинної політичної традиції, і над нею не підіймався анітрохи» (3, 91), Грушевський змушений передати вочевидь симпатичного йому, «визначного» й «талановитого» князя на «суд історії»:

«Вибранець народний, підпираний громадою в боротьбі з боярством, він не сміє зближитися до сих мас — вони зістаються йому чужими; з боярством чує він себе далеко ближче — по традиції. Його боротьба з народним автономічним рухом має глибоко трагічний характер і найліпше показує, наскільки він був сином минулого, а не чоловіком будучини» (3, 91).

Проте акорд про «присуд історії» надто абстрактний, аби знейтралізувати очарування харизми князя — «вибранця народного», тож Грушевський змушений вдатися до підсилювального пасажу, в якому піддає сумніву (схоже, не без жалю) харизматичні риси характеру Данила, прославлені традицією:

«Його особисті прикмети мають багато привабливого, але також і його чесноти не в однім побільшенні в традиції. Його ославлена добродушність і виrozumілість, безперечно, були дуже часто тільки вирахованням... Його хвалене «братолюбіє» дійсно могло дивувати сучасників, але тільки супроти звичайних княжих усобиць. Була в нім рицарська — відвага, певне поняття честі, відраза до нечесного підступу, але сей рицарський дух взагалі був широко розвинений між українськими князями (3, 91–92).

Порахувавшись у такій спосіб, в особі Данила, з усім княжим племенем Давньої Русі, Грушевський, здавалось би, остаточно позбувається чарів володарської харизми, тим більше, що й «своїх» князів-володарів уже немає. Через четвертий том, присвячений політичній історії «століть упадку державного життя», проминають безликими тінями Казимир III, Владислав Опольський, Гедимін, Любарт, Ольгерд і удільні Ольгердовичі, Олельковичі, Коріятовичі, Вітовт, Владислав Ягайло. Шаленця Свидригайла чесному професіоналові важко увібгати до цієї нудної вервечки, тож Грушевський змушений застосувати той самий компрометаційний прийом, що й у випадку з Данилом: бунтівний князь є продуктом середовища, ворожого «народові», тому його харизматична популярність — «не справжня», її можна пояснити або прагматичними резонами, або навіть... психічними відхиленнями героя, який «був речником не так руського народу, як руської аристократії... Тому [його війна] мала досить слабосилий, анемічний характер, незважаючи на життєвість голошеного нею руського національного оклику» (4, 206). «Певні привабні прикмети в кожному разі мусили в нім бути, але ними ще не можна б витолкувати прив'язання й симпатії до нього русинів, що несли за нього голову під ворожий меч і катівську сокиру. ... Русини цінили в Свидригайлі свого вірного прихильника й союзника; його перемога мала

бути перемогою руського елемента в Великій князівстві» (4, 187). Сей чоловік при незвичайній енергії, рухливості й витривалості не визначався ані здібностями, ані консеквентністю, а його несподівані й часом дикі вчинки ... кажуть підозрівати в нім психопата, по-теперішньому кажучи» (4, 187).

Наведені приклади, як здається, досить промовисто ілюструють, що пером історика-позитивіста *sensu stricto* з-поміж перелічених образів виписано тільки один, Володимира Великого. Решту змальовував історик-соціолог, послідовник Дюркгеймової тези, що причини «соціальних фактів» (*faits sociaux*) заховано в самих «соціальних фактах», а не в сфері індивідуальної свідомості. Парадоксально, проте, що соціологізацію викладу (як-от підкреслення пов'язаності героя з групою, «продуктом» якої він є), по суті, спрямовано на розвінчання харизматичної аури героя, отже — Грушевський не відкидає існування цього ірраціонального явища як такого. Ба більше, нехаризматичні герої (наприклад, позбавлений «незвичайних прикмет» Ярослав Мудрий) не подразнюють його творчої уяви, натомість чим опукліша й загадковіша харизма особистості, тим яскравіший стилістично (і довший текстуально) пасаж їй присвячується, як у випадку зі Свидригайлом, де Грушевський знаходить напрочуд виразну метонімію, передаючи відданість русинів своєму неспокійному кумирові: «несли за нього голову під ворожий меч і катівську сокиру». Отже, на сторінках трьох томів «Історії України-Руси» (від другого по четвертий) точиться своєрідна «війна» Грушевського-раціоналіста з постатями, наділеними ірраціональною силою впливу на підвладних, в існування якої він мав би не вірити, а проте вірить. Поставивши бідолашньому «психопату» Свидригайлові медичний діагноз, заспокоєний раціоналіст перемагає... аж до появи на історичній арені Богдана Хмельницького, про що йтиметься далі.

Поява на політичних обріях козаччини й спалах культурно-національного руху кінця XVI — середини XVII століть розставляють нові пастки. Прискіпливий, державно-орієнтований дослідник «княжої доби» Грушевський вступає на ентузіастичну стежку національного міфу, де ролі героїв історичної сцени були розписані задовго до нього. Йому, історикові з соціологічним баченням, випадала місія ще раз у деталях проаналізувати минуле, зокрема — під кутом зору відповідності діянь помітних особистостей із а) колективним прагненням «народу», б) поступом національної ідеї (яка, нагадаю, в романтичній традиції мислилася як онтологічна реальність, свого роду основа кожної з націй, що існують для того, аби втілити цю ідею в життя). Згадані концептуальні настанови вповні зреалізовано: зіставлення за схемою «особа/народ», як і топос «присуду історії» є ледь не в кожній із персональних характеристик, наведених у шостому — восьмому томах «Історії України-Руси». Здавалось би, позитивіст-

сько-народницька заданість концепції остаточно вивицилася над хитаннями, виявленими в описі сюжетів про владу й володарів. Насторожує одне невеличке «але» — метатекстуальний зміст повторюваних лексичних штампів, за допомогою яких Грушевський характеризує своїх героїв.

Почнімо з образу «степового короля» Дмитра Вишневецького. Ось як підсумовується оповідь про його життя:

«Єсть безперечна сміливість гадки, безгранична відвага в розмаху сеї енергії — те, що так цінне в чоловіку всіх часів, і я певний, що ся авантурнича, неспокійна енергія не проминула безслідно, а запліднила новими ідеями, певними конкретними прикладами життя українського пограниччя» (7, 114). «Трагічна смерть гідно вінчала се бурхливе, блискуче життя» (7, 127).

Коментарі стануть зайвими, коли пригадаємо неоромантичний культ вітальності сили, що еманує «енергією» неординарної особистості, завдяки якій герої здатен впливати на пасивну масу й підштовхувати суспільство до перемін у напрямі, ним покладеному. З естетикою неоромантичного нурту, а не з позитивістським «присудом історії» пов'язаний і ефектний фінальний акорд життєпису Байди Вишневецького: трагічна смерть героя «вінчає» його діяння, тим самим утверджуючи ідеал, в жертву якому принесено всі сили й саме життя.

Такою самою «енергією» наділено Петра Сагайдачного: «енергічний», «визначний козацький проводир» (7, 369), а також Петра Могили, що мав «енергічний, повний ініціативи й амбіції характер» (7, 424). До образу останнього Грушевський повертається кілька разів, з одного боку — не стримуючи захвату перед владною постаттю митрополита («Церковні й культурно-освітні інституції київські на кільканадцять літ злилися в одну велику, могутню інституцію, кермовану сильною рукою Могили, що кладе глибокий слід своєї індивідуальності на всім характері культурно-релігійного київського життя тих часів, а навіть на культурнім життю цілої України» — 7, 424), а з другого — пригашуючи власні симпатії згадками про чужорідність молдавського аристократа стосовно «народу»: Могила був «нічим ближче не зв'язаний з українською народністю, далеко ближчий по своїх родинних традиціях, вихованню, поглядах до шляхетських кругів Польщі, ніж до українського народу» (8-2, 100).

Цей самий мотив спричинює доволі відсторонене ставлення до «енергічного, визначного» Сагайдачного: «в широких масах козаччини й народу» він, як підкреслює Грушевський, «популярним ... не був ніколи, незважаючи на те, що козаччина багато завдячила йому в своїм зміцненню й зрості свого престижу» (7, 373).

Проте так чи інакше, але за «енергійними» особистостями вочевидь визнається формотворчий вплив на хід подій. Натомість брак «енергії» в людині, котрій і за походженням, і за соціальною функцією належало б її продукувати, в очах історика — не-

ОЛЕКСАНДР КОШИЦЬ

Листи
до друга

1904–1931

Олександр Кошиць

Листи до друга

1904–1931

Київ: Рада, 1998

У книжці зібрано листи українського диригента й композитора Олександра Кошиця (1875–1944) до його друга, російського регента і педагога Василя Беневського, писані впродовж 1904–1916 років, коли Кошиць іще жив на батьківщині, та в 1925–1931 роках на еміграції.

Видавництво «Рада»
252034, м. Київ,
вул. Володимирська, 42

прощений гріх. Емоційний максималізм Грушевського в реакції на таку невідповідність між згори призначеним і дійсним вилитий у словесному портреті князя Константина Острозького, текстово найдовшому (після характеристики Хмельницького) в усій праці. Ось кілька уривків із цих звинувачень, далеких від об'єктивної розважності позитивіста:

«Не вважаючи на сю повагу, незмірне багатство, зв'язі й впливи, якоїсь хоч трохи визначнішої політичної ролі кн. Острозький не грав. ... В ролі київського воєводи, себто першої особи і найвищого урядника на Подніпров'ю, зіставався він пасивним свідком того многозначного суспільно-політичного процесу, який переходив тут — сформовання козащини» (6, 480). «Але і в справах, які дотикали безпосередньо його самого, його приватного життя і інтересів, не показував він енергії, рішучості, ініціативи. Ще до різкого виступу можна часом було його попхнути, але витримати в завязттю й енергії він ніколи не міг. ... Брак енергії, ініціативи, активності показує він і в сій сфері, де ще найбільше проявив інтересу, зацікавлення, і де зробив своє ім'я історичним: в сфері культурно-релігійних інтересів. ... Мусимо сконстатувати у Острозького брак визначної індивідуальності, енергії й витривалості, неохоту виступати різко й гостро...» (6, 481–482).

Дискусія про адекватність психологічного портрета князя Острозького здається тут зайвою не тому, що запропонована Грушевським характеристика не викликає дослідницького сумніву (якраз навпаки), а тому, що вона продиктована, схоже, метанауковими причинами. Як можна припускати, не останню роль відіграв, по-перше, романтизований (чи, коли вільно так висловитися, «неоромантизований») погляд на «борг перед народом» людини, від якої більше вимагається, бо їй більше дано, а по-друге — суто особисті психологічні максими Грушевського, відбиті на підсвідомому рівні в нищівній характеристиці «пасивного» князя (маю на увазі, зокрема, за свідченням автобіографічними «Споминами», написаними між 1918–1922 роками, потяг Грушевського до образів цілеспрямованих, вольових постатей у художній літературі).

Врешті, найяскравішою (і, мабуть, єдиною по-справжньому живою) постаттю «Історії України-Руси» є Богдан Хмельницький. Оминаю відтінки психологічної характеристики козацького вождя, особливо опуклої завдяки тому, що історик зафіксував і добрі, і погані риси вдачі цієї людини «сильного темпераменту, невичерпаної енергії» (8-2, 162). Для нас зараз цікавішими є не власні творчі знахідки Грушевського, а та модель, до якої підігнано постать Богдана. В її основу покладено ефект контрасту: розмірене існування обривається катаклізмом, що призводить до духовного переродження, ініціації та посвяти «в герої». В уповільненій (с. 151–162), виразно заниженій манері Грушевський оповідає про довоєнне життя «лояльного і статочного чигиринського сотника»,

скептично коментуючі пізніші легендарні нашарування на скупі біографічні звістки і підкреслюючи: «Мова йде все про самі прозаїчні речі» (8-2, 158). Натомість короткий пасаж про мить переродження, тобто вступ героя «на дорогу бунту і боротьби», позначений вибуховою експресивністю:

«Се був страшний, критичний момент в життю Хмельницького. В душі його, в усім естві настав глибокий перелом, тим страшніший, чим здержливіша і зрівноважена досі була ся незвичайно сильна і багатобдарована натура. Можна сказати, що Хмельницький перед сим і по сім моменті се було двоє різних людей» (8-2, 162).

Прозріння й переродження як кульмінація життя, один з улюблених топосів романтичної літератури, в контексті неоромантичного мислення тісно поєдналися з національно-патріотичними почуваннями. Останнє виявилось, зокрема, в тенденції персоніфікувати власну історію з символічними, драматизованими постатями героїв, які, переживши певний внутрішній катаклізм, вступали на стежку посвяти, тобто небезпечної боротьби за визволення своїх народів, і саме таку модель використав Грушевський для змалювання образу Богдана Хмельницького. Чи відбився неоромантичний струмінь на історичній візії Грушевського в інших, не пов'язаних із феноменом «героя» дослідницьких ділянках, припускати без спеціального аналізу важко. Але в будь-якому разі, несподівана присутність елементів модернізму у, здавалось би, традиційній, народницько-позитивістській «Історії України-Руси» підкреслює потребу нового осмислення тих підсвідомих, культурних і символічних структур, що впливали на автора усталеної донині схеми історії України.

Ще виразніше про незбіжності з позитивізмом свідчить прикінцевий акорд характеристики Богдана Хмельницького:

«...Тяжкі удари і зміни долі, сі нечувані напруження всіх сил, які йому прийшлося пережити в сій афері і потім в перших стадіях повстання, видобули з нього незвичайні прикмети і таланти, незрівнянну побудливість енергії, дивну меткість, організаційний хист і нечувану силу впливу на людей, на маси, що незамітного сотника чигиринського поставила в ряді найвизначніших героїв історії» (8-2, 163).

Перед нами — харизматичний вождь, лідер з ласки Божої, подібний до тих, кому Грушевський підсвідомо симпатизував, коли йшлося про «княжу добу» української історії. Отже, коло замкнулося. Якщо згодитися, що історик, описуючи минуле, передусім шукає у збережених його рештках відлуння власних аспірацій, то мусимо визнати, що «батькові народницької історіографії» Михайлу Грушевському *своя влада* (княжої чи козацької доби) імпонувала в її харизматичній моделі, а не в формах народоправства. Натомість у періоди *чужих влад* (литовської чи польської) на перший план виступав феномен «енергії», тобто вітальної сили

яскравих індивідів, здатної спричинювати динаміку історії, рухаючи пасивну масу до реалізації себе як народу в національній ідеї.

Ні перше (харизма володаря), ні друге (вітальна сила непересічної особистості), зрозуміло, не вкладаються в філософію соціального детермінізму позитивістського зразка,

хоча Грушевський і намагається подати їх читачеві саме в цій, наперед постульованій обгортці. Припускаю, це далеко не єдиний парадокс двоїстості геніального вченого, але, як мудро зауважив Омелян Прицак у преамбулі свого аналізу історіософії Грушевського, «кожний великий історик є еkleктик». □

НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ ТА ЕТНОГРАФІЯ

Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М.Т.Рильського НАН України
Міжнародна асоціація етнологів

Останні минулорічні числа часопису «Народна творчість та етнографія» (четвертий та спарений п'ятий-шостий) відкриває велика стаття колективу авторів (Юрія Храмова, Світлани Рудої, Юрія Павленка та Валентини Кучмаренко) до 80-річчя Національної Академії Наук України. У ч.5-6, крім того, вміщено статтю Ганни Скрипник «Етнокультурне та державне відродження України і розгортання наукової діяльності установ УАН (20-ті роки XX століття)».

В рубриці «З історії науки, культури та побуту» друкуються статті: «Початки християнства на українських землях» Володимира Євстахіївича, «Слобожанщина в етнодержавотворчих змаганнях українців XVII–XX століть» Володимира Сергіячука (ч.4), «З кола видатних дослідників духовної культури українського народу (До 125-річчя від дня народження В.О.Біднова)» Володимира Ляховецького, «100-річчя Народного Дому в Коломиї» Ольги Кратюк (ч.5-6).

В рубриці «Наука і сучасність» Василь Губ'як описує кобзарство на теренах Галичини, Олег Ануфрієв — етносоціокультурну свідомість населення українського Придніпров'я (ч.4), Віктор Чепелик — предковічне і нове в архітектурі центру Києва, Олексій Стрижак викладає нову наукову концепцію про окремі шляхи походження українського та російського народів та їхніх мов.

Друкуються народознавчі праці вчених української діаспори: «Національне відродження України і розвиток фольклористики та етнографії в XIX та на початку XX ст.» Петра Одарченка (ч.4) та «Українська етнопсихологія і наш національний виховний ідеал» Володимира Яніва (з передмовою Всеволода Наулка, ч.5-6). Рубрика

«З колекцій, фондів і рідкісних видань» пропонує сторінки біографії першого директора Інституту фольклору АН України Андрія Хвилі у викладі Дмитра Табачника, розвідку Любомира Вінара про історичну схему історії України Михайла Грушевського (ч.4) та «Словник чудотворних Богородичних Ікон України» Григорія Лужницького (ч.5-6).

Чимало матеріалів присвячено кобзарству: Олексій Вертій у ч.4 розповідає про кобзаря Єгора Мовчана, а Валентин Дубравін у ч.5-6 про Олександра Ковшара. Про розстріляний у 30-х роках з'їзд кобзарів вміщено розвідку Миколи Литвина та Олексі Юшенка. Богдан Жеплинський пише про християнські основи традиційного кобзарства (ч.4).

Серед інших публікацій — добірка матеріалів про осінній цикл українських Богородичних свят (ч.5-6), статті Федора Погребенника про маловідоме берлінське видання «Енеїди» (ч.4), Аріадни Шум-Стебельської про творчість Юрія Клена, Володимира Державина про творчість київських поетів-неокласиків (ч.5-6). Часпис уміщує хроніку культурних подій, рецензії на нові видання тощо.

